

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIWDIŃ INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

ǴÁREZSIZLIK DÁWIRINDEGI QARAQALPAQ DRAMATURGIYASINIŃ SINTAKSISLIK QURILISI

M.Embergenova,

*f.i.k., doc NMPI Qaraqalpaq tili
kafedrası*

***Annotaciya.** Sintaksislik baylanıslar tek ǵana adamlardıń bir-biri menen qarım-qatnasında anıqlanıp qoymastan, al kórkem shıǵarmalarda sonıń ishinde dramaturgiya tarawında da sintaksislik jaqtan óz ara baylanıs máselelerin kóriwge boladı. Maqalada A.Úteulievtiń «Ernazar Alakóz» tragediyalıq dramasında qollanılǵan sintaksislik baylanıslar analizlengen.*

***Tayanış sózler.** Sintaksis, stilistika, sintaksislik qurılıs, sintaksislik birlikler.*

Grammatikalıq stilistikada tildiń morfologiyalıq hám sintaksislik maqsette paydalanıw máseleleri qaraladı. Onda studentlerdi sóz shaqaplarınıń ayırım formalarınıń stilistikalıq jobada qollanıw ózgeshelikleri menen jay gáplerdiń qurılısındaǵı konstrukciyalardıń variantlarına sıpatlama beriw, birgelkili aǵzalı gáplerdiń, qospa gáp túrleriniń, parallel sintaksislik konstrukciyalardıń hár qıylı túrleri menen tanıstırıw názerde tutiladı.

Til iliminde stilistika eki mánide túsiniledi:

- 1) til hám sóylew stilistikası;
- 2) kórkem ádebiyat stilistikası.

Tildegi «sintaksis» termini grek tilinen alınıǵan bolıp «dúziw» yaki «dúzilis» degen mánini ańlatadı. Demek, sintaksis – til biliminiń, sonıń ishinde grammatikanıń úlken bir tarawı.

Sintaksis – gáp hám sóz dizbekleriniń dúziliw qaǵıydaların, sonday-aq gáplerdiń baylanısı, sóylewdegi, kontekstekgi óz ara qarım-qatnasların izertleytuǵın, tekseretuǵın grammatikalıq táliymat. Onda úyreniletuǵın baslı másele yamasa obyekt – gáp.

Haqıyqatında da, tilde pikir alısıw sóz dizbekleri arqalı emes, gápler arqalı ámelge asırıladı, gáp sintakistiń bas obyektiniń bolıwınıń sebebi de usında. Al, sóz dizbekleri hám sózler sintaksiste gáptiń zárúr til materialı, komponentleri retinde úyreniledi. Óz ara baylanıslı sóylewge, tekstlerde, gáplerdiń qarım-qatnasların úyreniw-sintaksistiń teoriyalıq hám praktikalıq táliymat úlesi áhmiyetke iye bolǵan máselelerdiń biri. Bul sintaksislik baylanıslar tek ǵana adamlardıń bir-biri menen qarım-qatnasında anıqlanıp qoymastan, al kórkem shıǵarmalarda sonıń ishinde

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍŇ INTEGRACIYASÍ»

atamasındaqı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

dramaturgiya tarawında da sintaksislik jaqtan óz ara baylanıs máselelerin kóriwge boladı.

Mısalı: A.Úteulievtiń «Ernazar Alakóz» tragediyalıq dramasında qollanılğan sintaksislik baylanıslardı tallap shıǵatuǵın bolsaq...

Ernazar keneges: Oǵıń tiysede ońbayman,

Bunday gidiman gewdeden.

Teginlikte jan shıqpas,

Onıń menen betpe-bet,

Keliw ushın júrek kerek. (b.25)

Kúsh kerek!

Ol – qılıshpaz:

Ol – mergen:

Ol – aybatlı, ǵayratlı;

Sózge sheshen;

Ol palwan turpatlı. (b.96)

Al, Alakóz arıslan-ǵoy...! (b.97)

Mısallarında intonaciyalıq birliklerdiń baylanısı, yaǵnıy sintaksislik birliklerdiń dúziliwi hám olardıń komponentleri arasında mánilik qatnaslardıń baylanıslı ekenligin kóriwge boladı. Bul mısalda dawıstıń kóteriliwi, páseyiwi, keńeyiwi, toqtawı sonday-aq, melodika, ritm, temp, logikalıq páttiń belgileri ushırasadı.

Iyshan: Jutqınshaqtan arqayın ótip,

Biyǵárez jegen mut, kindikli zaǵara. (b.115)

Ataniyaz: Ońashada ushırasıp eki taz,

«Bas jaǵına barıspayıq» degenim ǵoy!... (b.116)

Jámet: Jeńilgenime jetimekten,

Ishimde ıza tur

«Jıǵılğan gúreske toymaydı»...

Alakózdi óltirsem,

Bir oq penen úsh qoyandı atqanım...

Al sen náletiy Nurmurat:

Qáwendersiz qalarsañ!...

Iyshan: «Kórpeńe qarap ayaǵıńdı soz!» (b.64)

Ernazar keneges: Xanǵa qarsı shıǵıwıń-

Qudayǵa qarsı shıǵıwıń ǵoy, Alakóz!

Musılmansañ, umıtpa! (b.68)

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Iyshan: «Alaqanday oypatlıqta,

Eki xanlıq jaraspaydı,

Eki qoshqardıń bası sirá-dá

Bir qazanǵa sıyıspaydı»(b.68)

Ernazar keneges: Mártebeli xan bası,

Hámel kerek hámmege,

Hámelsiz adam adam ba?!(b.99)

Xiywa meniń tiregim!

Mángi turǵay ullı xan! (b.101)

Xanıımızdı aldasam-

Qudaydı aldaǵanıım-ǵoy!

Aspanda-quda, jerde xan!...(b.102)

Kórkem ádebiy stildin sintaksislik ózgesheligide tiykarınan stillerdiń kórkem shıǵarmalarda mazmundı ele de tolıqıraq beriw ushin orın almasıp inverciya qubılısı menen keliwi úyreniledi.

Sózlerdiń orın tártibiniń ózgeriwi kópshilik jaǵdayda gáptiń mánisiniń ózgeriwi, stilistikalıq tárepine tásir jasaydı. Sózlerdiń erkin orın tártibi ásirese, awizeki sóylew tilinde kóp ushıraydı. Sonday-aq, sózlerdiń orın tártibiniń ózgeriwi stillik maqsetlerde kórkem shıǵarmalarda ushırasadı. Gáptegi sózler biri-biri menen óz ara mánilik qatnaslarına qaray orınlasadı. Gáp aǵzalarınń ornı gáptiń dúzilisine, gáp aǵzalarınń sanına hám olardıń qanday sóz shaqaplarınan bolıwına qaray orınlasadı. Gáp tek bas aǵzalardan quralsa baslawısh, bayanlawısh túrinde, al ekinshi dárejeli aǵzalardıń qatnasında dúzilse, bas aǵzalar ózine qatnaslı aǵzalar menen birge keledi. Juwmaqlap aytqanda, ǵárezsizlik dáwirinde jazılǵan dramalıq shıǵarmalarda sintaksislik birlikler ónimli qollanılgan. Olar obrazdı kórkemlik penen ashıp beriwde áhmiyetli wazıypalardı atqarǵanın joqarıdaǵı misallar arqalı kóriwge boladı. Bunday sintaksislik birliklerdi keń túrde qollanıw belgili dramaturglerge tán ekenine gúman joq.

Ádebiyatlar:

1. A.Dawletov, M.Dawletov, M.Kudaybergenov. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili, sintaksis. Nókis, Bilim, 2009.
2. M.Dawletov, M.Kudaybergenov. Házirgi qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sisteması, Nókis, Ilim, 2021.